

Sense perdre els orígens

Paraules vingudes d'arreu del món

Per explicar als nostres xerraires quan sigui oportú

Recull d'etimologies que ens mostren com la nostra llengua, com totes, s'ha alimentat dels coneixements i del lèxic d'altres llengües, antigues i modernes, i com és de valuós el patrimoni lingüístic de la llengua catalana.

Referències:

OC = *Onomasticon Cataloniae* de Joan Coromines

DECLC = *Diccionari Etimològic Complementari de la Llengua Catalana* de Joan Coromines

SU = *Enciclopèdia Salvat Universal*

Jordi Esteban

A la babalà

Fer les coses a la babalà és fer-les de qualsevol manera, irreflexivament. És una expressió molt antiga de la llengua àrab que sona de la mateixa manera que la seva font *alà báb Al-lah* que significa "a la mà de Déu". Sembla que era l'expressió amb què els ciutadans acomiadaven els pidolaires que passaven per les cases i carrers de pobles i ciutats demanant caritat, com dient-los que Al-là, el Déu provident, tingué cura d'ells, ja que les persones a qui demanaven no els donarien pas gran cosa... Una expressió semblant al "Vaya usted con Dios" castellà.

DECLC, I, 526

Alarma

Moltes exclamacions han passat a ser paraules corrents del nostre llenguatge. Per exemple: "Amb Déu siau!" es converteix en adéu; "Anuncià l'àngel a Maria"... és converteix en Àngela, per dir que sí, que s'està d'acord amb alguna afirmació. "A l'arma!" era el crit amb què les autoritats militars feien formar els soldats per a un atac contra l'enemic. D'aquest crit es va passar al verb almar i després al nom alarma i a l'adjectiu alarmant.

CECLC, I, 391

Armari

El mot *arma* ve del llatí i significa el mateix que en l'actualitat. L'armari era, doncs, el moble on es desaven les armes. Els cavallers, que duïen armadura, necessitaven uns espais alts per penjar-hi l'elm, la cuirassa, la llança... Més tard a l'armari hi van col·locar també copes i altres objectes de metall.

La roba es desava en mobles més aviat plans, com baguls, caixes de núvia, calaixeres, etc. Amb el temps –i amb el costum cada cop més estès de penjar la roba– els antics armaris van deixar de contenir armes i van ser llocs molt adients per posar-hi vestits de manera que no s'arrugessin...

DECLC, I, 390

Arrossegar

El verb arrossegar o rossegar sembla clar que significa "dur un objecte de manera que vagi fregant el terra". El que no sembla tan clar a primera vista és que aquest verb tingui a veure amb els cavalls... El seu origen és "fer estirar per les ròsses". Les ròsses són cavalls vells i atrotinats. Fa més de set-cents anys rossegar era acomplir un suplici que consistia a lligar un condemnat amb una corda a una ròssa i fer-la recórrer així, els carrers i camins del poble o ciutat. La força expressiva de la paraula es va anar diluint fins al nostre significat més genèric i menys agressiu.

DECLC, VII, 475

Assassí

Al segle XII recorria la Mediterrània un grup que infonia terror per la brutalitat dels atacs a vaixells, ports i ciutats. Residien en una regió muntanyosa. Allà sembla que un cabdill els alligona sobre la vida del més enllà: drogava els seus seguidors amb fortes dosis de *haixix* i després, en plena al·lucinació, els feia viure experiències ben plaents, com ara orgies, menjars i begudes exquisides... Quan despertaven, el cap els assegurava que havien estat al cel!

Això els convertia en fidels executors de les ràtzies marines. Atacaven i assassinaven amb el deler de morir i arribar aviat al cel que ja "coneixien". Van ser anomenats "tribu dels haixixins". La gent, en referir-se a un homicida cruel, l'anomenaven *haixixí*. Amb el temps la paraula àrab es va transformar en el nostre "assassí".

DECLC, I, 455

Atlas

Un cop acceptada la forma esfèrica de la Terra i el seu recorregut a l'entorn del cel, la primera edició de mapes geogràfics de Mercàtor (1595), duia a la portada la imatge del tità Atlas carregant la bola del món. Per això des d'aleshores anomenem *atles* als conjunts de mapes. La mitologia grega ja parlava que Zeus va castigar aquest gegant forçut a suportar el pes del cel (un element massís, segons els antics) sobre les espatlles. Homer l'imaginava sostenint les columnes que, segons ell, separaven el cel de la Terra. És molt possible que els antics navegants aventurers, en veure prop de la costa africana un cim nevat i tan alt que semblava incrustat al cel (4.165 metres), creguessin que era el mateix Atlas d'Homer i li donessin el nom del tità. Tampoc és estrany que l'immens oceà que Atlas vigilava des del Marroc fos anomenat Atlàntic.

DECLC, I, 474

El bigoti

L'expressió saxona *Bye Gode* ("Per Déu!") era usada com a jurament en diversos llocs de l'Europa dels segles XVI i XVII, etapa històrica en què Espanya governava els Països Baixos. Se suposa que els militars deien aquesta imprecació o jurament en moments d'una certa tensió i que l'acompanyaven amb una estirada nerviosa dels pèls del mostatxo. Els militars espanyols, que convivien amb els dels Països Baixos, van atribuir l'expressió al gest i després el gest al mostatxo, al qual van començar a anomenar *bigote*. Finalment, el canvi va passar al català "bigoti".

DECLC, I, 799

Boicot

El boicot és l'acord que duu a terme un grup de persones de no tenir relacions comercials, o de qualsevol altra mena, amb algú, en senyal de protesta per algun comportament que consideren inacceptable. El nom ens ve d'un senyor, el capità Charles Cunningham Boycott, un irlandès a qui un comte va encarregar el cobrament d'impostos als pagesos del seu territori. Els camperols trobaven que aquells tributs eren un abús i van convenir de no pagar-los. D'això fa uns cent cinquanta anys. El fet es va comentar molt als mitjans escrits i el nom del recaptador va passar a formar part dels diccionaris generals.

DECLC, II, 39

Brasil

L'explotació més important del segle XVI, un cop descobertes les terres brasileres pels portuguesos (Pedro Álvares Cabral, 1500), va ser la de l'arbre *do brasil*, nom que fa referència a *brasa*, pel color de la fusta i del qual s'extreia un tint vermellós útil per al tractament de pells. El país es va anomenar Brasil i els seus habitants "treballadors del brasil", *brasileiros* (transformat a *brasilers* en català). Això explica que aquest nom no acabi en *-enys* com passa en altres casos (extremenys, madrilenys) o com l'acabament castellà *brasileño*.

DECLC, II, 203 (*Brasa*)

El brindis i la ratafia

Les persones que arriben a un acord volen manifestar la satisfacció de l'entesa per mitjà d'algun ritu que ho escenifiqui. Aquest ritual ha estat moltes vegades un brindis de celebració. La paraula brindis l'hem importada de l'alemany i forma part de l'expressió germànica *ich bring dir's*, que significa "t'ho ofereixo".

La ratafia, aquest licor aromatitzat amb el suc de diverses fruites, serveix també per brindar. La ratafia ens ve de les Antilles franceses, del segle XVII. Allí ratificaven els pactes amb aquest licor i el van anomenar *ratafia*, un escurçament de l'expressió llatina *Rata fiat res* i que vol dir justament això que es feia en brindar: "Que sigui ratificat el pacte". La tradició i la paraula van arribar fins a Europa. A Catalunya hi ha moltes comarques que n'elaboren, amb moltes variants d'ingredients i de gust.

Bugia

Avui, una bugia no és altra cosa que una peça indispensable dels motors d'explosió. La guspira que encén la benzina s'obté d'aquest invent. Abans, bugia era sinònim d'espelma, candela. El nom li ve de la cera amb què estaven fetes. A l'Edat mitjana, una ciutat mediterrània i algeriana, Béjaïa (o Bugia en català), que és a l'est de la capital, Alger, es dedicava a l'exportació de cera per tota la mar Mediterrània. Era una cera molt bona i preuada. La gent, quan volia comprar una espelma de qualitat, demanava una bugia, de manera semblant a com nosaltres demanem un Xerès, que també és, de fet, el nom d'una ciutat...

DECLC, II, 326

Calamar

En llatí, un *lapsus* és una relliscada, una caiguda, un error. Ens han quedat dues expressions que fan referència a aquest significat: el *lapsus linguae*, és a dir, l'equivocació feta parlant, amb la llengua, i el *lapsus calami*, que és un error en escriure, ja que el *calamus* era, per als romans, la ploma d'escriure, obtinguda de la tija d'algun cereal.

El nom de calamar prové d'aquest fet: significa "tinter", ja que aquests mol·luscs fornien de tinta els *calami* dels romans.

DECLC, vol. II, 406

Calamitat

"Quina calamitat!". Es relaciona fàcilment aquesta expressió amb fets terribles, portadors de seqüeles de destrucció i de mort: epidèmies, terratrèmols, inundacions... I no es fa debades. La pagesia romana, quan deia "Quina calamitat!" (*calamitas!*), es referien sempre al mateix desastre: les tiges de blat, ordi o civada s'havien migpartit i el gra era a terra a punt de podrir-se. Els *calami* eren les tiges dels cereals. Quan la tempesta, l'huracà o l'exèrcit invasor abatia els camps de blat doblegant els *calami*, la població es quedava sense l'aliment quotidià per excel·lència: el pa. Per això, la paraula *calamitat* va ser sinònima de desastre o destrucció irreparable i greu.

DECLC, II, 407

Els calés

La llengua catalana té paraules provinents de l'idioma caló, propi del col·lectiu gitano, resident a Catalunya des de fa molts segles. De la paraula *caló*, que significa "fosc, morè", va sorgir la paraula *calé* que designava les monedes de coure (de color més fosc que les de plata, anomenades *parné*, derivat de *parnó*, que vol dir "blanc"). S'aconseguia fer, així, un paral·lelisme amable entre la diferència de les monedes (coure i plata) i la del color de la pell de gitanos i païos. Posteriorment el significat s'estengué als diners en general, en un registre familiar.

DECLC, II, 428

Caliquenyo

La ciutat de Cali, de Colòmbia, dóna nom a aquest "cigar prim i dur de tirar" com el defineix el diccionari. Encara que actualment no sigui cert, es diu caliquenyo per indicar que està fet a Cali, de la mateixa manera que el cigar havà és elaborat a l'Havana. Hi ha molts noms com aquests, que vénen de l'Amèrica llatina cap a nosaltres. Però també n'hi ha que viatgen de Catalunya a les Amèriques. En diversos països sud-americans, un paper de barba és diu "capellades", atès que la majoria d'ells eren fets en aquesta població de l'Anoia i duïen aquest nom a la filigrana.

DECLC, II, 429

La cambra de bany

La forma d'anomenar els diversos serveis d'una cambra de bany és un bon exemple de globalització lingüística.

Bidet ve del francès i sembla que significa "cavallet", possiblement per la postura amb què ens col·loquem per rentar-nos-hi. *Water closed* és clarament anglès i indica un lloc clos, tancat, amb aigua disponible, per a les nostres necessitats fisiològiques. *Dutxa* és una paraula italiana que significa "conducció d'aigua" (recordeu el Duce, "conductor" del poble?). El mot *lavabo* és el primer d'un psalm llatí incorporat a la litúrgia de la missa, quan l'oficiant es renta la punta dels dits. I *banyera* és una paraula catalana que ens ve de l'antigor, del "balneum" dels romans. Tota una assemblea d'idiomes per a unes funcions ben comunes de la nostra humil humanitat...

DECLC, I, 793; IX, 408; III, 223; V, 103; I, 622

Cangur

No és estrany que entre els milers de paraules que formen un idioma n'hi hagi algunes nascudes del desconeixement o de l'error. Els etimòlegs afirmen que *cangoroo* és una paraula originària d'una parla indígena australiana. Sembla que significa "No sé què em dius" i que és el que va contestar un indígena quan un explorador de parla saxona li va preguntar en anglès pel nom d'aquest animal tan característic...

DECLC, II, 475

Capicua (cap i cua) (paraula viatgera)

El cap és l'extrem superior d'una cosa i la cua n'és l'extrem inferior. Quan un jugador de dòmino té una fitxa que es pot col·locar tant en un extrem del joc com en l'altre, té un capicua. Aquest és probablement l'origen de la paraula. Quan un número no varia si el llegim d'esquerra a dreta o de dreta a esquerra, també s'anomena capicua: 3071703. Quan això passa en una paraula o una frase, en diem palíndrom, però també en podem dir capicua: "català a l'atac".

Tant el castellà com el portuguès han fet seva la paraula capicua, aplicada als números i a les paraules.

Altres llengües utilitzen la idea de reversible (*reversible number*, en anglès) o de simètric (*symmetrische Zahl*, en alemany).

Cap: DECLC, II, 501

Carbassa (donar)

Fa uns segles, a Catalunya, els matrimonis dels joves es negociaven entre les famílies d'ambdós pretendents: quan un jove es volia casar, els pares de la noia amb qui pretenia maridar-se el convidaven a dinar. Si no estaven d'acord amb el casori, no li ho deien de paraula sinó que incloïen en l'àpat un plat de carbassa. Per això, la carbassa ha estat sinònim de negació, de suspens, de fracàs d'una pretensió qualsevol. I s'han fet famoses, al mes de juny, a les escoles...

[Joan Amades. Refranyer català]

Civada

En un primer cop d'ull resulta curiós que la civada catalana sigui l'avena castellana i, per contra, la cebada castellana sigui l'ordi català. Des de temps antics, en la zona més mediterrània, els pagesos de l'Imperi Romà alimentaven els animals amb *avena sativa*, que es va anomenar civada (del verb llatí *cibare*, "alimentar") per la seva funció alimentària. A Castella, en canvi, ho feien amb *hordeum hexasticum* (el nostre ordi), al qual, com que alimentava -"cebaba"- els animals, van anomenar cebada. Així doncs, la causa que justifica donar el mateix nom a cereals diferents, és la funció que tenien d'alimentar els animals.

DECLC, II, 720

Cobalt

Els obrers alemanys de les mines de plata tenien la creença que corria per dins de les galeries un follet (*kobalt* o *kobold*) que es dedicava a prendre'ls la plata i a deixar-hi, per befa, un metall de color semblant, una mica rogenç. Quan trobaven aquest mineral –un material inútil fins que se'n van descobrir propietats terapèutiques– cridaven *Kobalt!*, enfadats, fent referència al gnom que s'havia rigut d'ells. Aquesta denominació es va estendre a altres zones, de tal manera que, per exemple, a la vall de Gistau, prop de Benasc, on hi ha unes mines de cobalt, se l'anomena també *koból*.

DECLC, II, 784

Coco

Inicialment, abans de les grans expedicions marítimes d'espanyols i portuguesos, el *coco* era simplement, a Portugal i Espanya, un personatge imaginari destinat a fer por als nens. L'equivalent català era el papus. El navegant Vasco de Gama, durant l'expedició que va voltar Àfrica i va arribar a l'Índia, va conèixer el fruit de l'arbre que després es diria cocoter. El va anomenar coco en adonar-se que tenia un aspecte fosc, pelut, amb dos ulls i una boca, tal com s'imaginaven que deuria ser el cap del coco, terror de la infància.

DECLC, vol. II, 794; SU, VII, 3169

Cotxe

Hi ha moltes paraules que prenen el nom de ciutats, de zones geogràfiques o de països. Així, podem beure un xerès (nom d'una ciutat andalusa), abrigar-nos amb un jersei (nom d'una illa atlàntica) o canviar una bugia (nom d'una ciutat algeriana). El cotxe, un aparell ben comú del nostre temps, també té nom geogràfic. Sembla que, a partir del segle XVI, es coneixen uns carruatges de cavalls fets a Cotx (Kósice, una ciutat d'Eslovàquia). Duien una placa amb el nom de la ciutat que els fabricava i la gent els va anomenar amb aquesta designació. Fins i tot l'anglès ha incorporat aquest mot i anomena *coach* i no *car* les carrosses. (DECLC, II, 1016)

Croissant

La ciutat de Viena va ser durant els segles XVI i XVII un baluard de la cristiandat, atacat diverses vegades pels turcs fins que els vienesos els van fer fora definitivament l'any 1689. Aleshores, algun pastisser de la ciutat, per celebrar la victòria, va elaborar una pasta que representava l'emblema dels vençuts: la mitja lluna (*croissant*, en francès). La tradició de menjar-se'l amb el cafè o el cafè amb llet del matí es va anar estenent per França, Espanya, Itàlia...

Data

A l'edat mitjana els documents els feien els amanuenses ja que la majoria de la gent, fins i tot noble, no sabia escriure. Quan el document era signat per la persona amb autoritat, i al moment de ser lliurada al destinatari, l'escrivent feia constar el fet. Per exemple: *Data Barcinone, die octavo mensis octobris, anno Domini 1516* (*Donada a Barcelona el dia...*) O també: *Facta Barcinone, die octavo mensis octobris, anno Domini 1516n* (*Feta a Barcelona el dia...*) Per això, en català anomenem *data* les indicacions de lloc i temps dels nostres documents, i per això mateix el castellà aquí usa el mot *fecha* (*facta*, en llatí)

DECLC, III, 25

Dutxa

La paraula ens ve del francès *douche*, que l'agafa de l'italià *doccia* i que vol dir 'tub d'aigua, conducció d'aigua'. Totes elles són filles del verb llatí *ducere*, que significa conduir. Quan no hi havia aigua corrent a les cases, calia omplir un gran cossi amb aigua del riu o de la font per rentar-nos de cap a peus. L'aigua que ens arriba conduïda dins d'un tub ha estat per a tots un gran avenç que ens permet portar una vida molt més còmoda.

Edredó

Quan fa fred, molt fred, no va malament dormir sota d'un edredó fet de plomes d'ànec. Els països nòrdics han aprofitat de fa temps el plomissol d'un ànec dels mars de l'Europa del nord (*eiderdun*) per abrigar-se al llit. És un ànec amb el ventre negre, el dors blanc i amb el cap amb els colors a l'inrevés. Viu prop de les costes d'Islàndia, Noruega i Suècia. D'aquí la paraula va passar al francès (*édredon*) i al segle XIX al català. Ara hem substituït els edredons pels *nòrdics*, amb una filosofia i un material ben semblants.

DECLC, III, 227

Espatllar-se

Abans de la Revolució Industrial, els ases eren la base del transport i de les feines pre-industrials: llaurar, remolcar, empènyer, extreure aigua de pous... Quan un ase queia daltabaix d'algun lloc i es trencava el llom (l'espalla), ja no servia per a res. S'havia "espatllat". De fa segles es va generalitzar el significat als objectes. La Revolució Industrial va comportar la substitució dels animals per les màquines i el terme *espatllat* es va aplicar també a elles. Hi ha un refrany català que usa aquesta expressió amb el significat antic del mot: "Home casat, burro espatllat".

DECLC, III, 628

Espelmes

Si volem mantenir una estança il·luminada sense fer servir llums elèctrics, necessitarem segurament candeles o espelmes. És ben sabut que estan formades per unes metxes envoltades d'una substància que es consumeix lentament amb la flama. Aquesta substància pot ser la cera, provinent de les abelles, la glicerina, o l'esperma de balena, una pasta extreta del crani i el dors de les balenes i anomenada així perquè té una viscositat semblant al semen. El fet que moltes candeles hagin estat elaborades amb esperma ha estat la causa que s'anomenessin espelmes, amb aquest petit canvi de consonants.

DECLC III, 636

Esquirol

L'esquirol és un animal de cua llarga que es mou amunt i avall pels boscos. En català s'anomenen esquirols els obrers que no segueixen la vaga que fan els companys de feina, de manera semblant com fan altres països, que apliquen el nom d'un animal a persones que menyspreen per insolidàries: rata (*rat* en anglès), guineu (*renard* en francès), etc. Aquesta manera d'anomenar les persones trenca-vagues s'ha estès també al castellà.

DECLC, III, 703

L'estraperlo

A Europa, cap als anys 30, Strauss i Perlo, dos comerciants francesos, havien dissenyat una espècie de ruleta trucada (anomenada *Straperlo*). La van introduir a Espanya –on eren prohibits els jocs d'atzar– i la van presentar, amb la col·laboració d'un fill adoptiu d'un polític important, com a joc de societat i d'habilitat en què l'important era la rapidesa, el càlcul i la serenitat dels jugadors. La denúncia de l'afer i el descobriment de qui era el col·laborador van provocar un gran escàndol que va arribar a les Corts i als jutjats l'any 1934. A partir d'aleshores s'anomena estraperlo tot negoci fraudulent.

DECLC, III, 794

Granollers

Les granotes rauquen prop dels estanyols. Sembla que Granollers, antigament, era una gran zona d'aiguamolls amb granotes raucant nit i dia. Al menys aquest és el parer de Joan Coromines quan ens explica l'origen del nom de Granollers: abans d'anomenar granotes a aquests animals depredadors d'insectes a les vores dels estanys i terrenys xopats, els catalans els anomenàvem granolles. De *ranucula*, diminutiu llatí de *rana*, vam passar a *granolla* i de *granolla* a granota. Granollers, doncs, podria significar "terra de granotes".

OC, IV, 377

La guillotina

Aquesta màquina "humanitària" d'executar condemnats a mort va ser proposada per Joseph-Ignase Guillotin (1738-1814) a l'Assemblea Nacional Francesa, que la va aplicar a partir de l'any 1792. Es va considerar humanitària perquè provocava una mort ràpida. També es va considerar igualitària perquè —distintament dels usos anteriors a la Revolució Francesa— passaven per ella, sense cap distinció, tots els condemnats, rics i pobres, nobles i plebeus. Tot i que el metge Guillotin no la va inventar —des de feia segles hi havia instruments de funcionament semblant— se la va anomenar amb el seu nom a partir de l'aplicació general durant i després de la Revolució Francesa.

DECLC, IV, 732

Inaugurar

El començament d'una activitat humana —privada o pública— se celebra amb un acte d'inauguració, que té una litúrgia pròpia: inauguració de cursos, de botigues, de serveis públics, de campionats... Són actes amb caire solemne, festiu. Algú amb autoritat diu unes paraules serioses i adients d'obertura per desitjar èxit, felicitat, salut o riquesa.

Per què els anomenem inauguracions? Els romans, en deien *in-auguratio* perquè convocaven uns àugurs (endeuins que esbrinaven el futur llegint els moviments de les aus) que diguessin si l'empresa tindria èxit o no, i, per tant, si els que havien de dur a terme l'activitat eren benaurats (escurçament de *benaugurats*) o malaurats (escurçament de *malaugurats*). El nom "inauguració" ens recorda aquesta consulta sobre el destí de la nostra vida i dels nostres actes.

DECLC, I, 759 (*Benaurat*)

Jerseis i pijames

El jersei és una peça de roba que abriga, feta generalment de llana. El seu nom ve d'una illa de l'Atlàntic, Jersey, al Canal de la Mànega. Allà hi havia pastures de bens i es feia la llana que era enviada amb vaixells cap a Anglaterra ja des del segle XVI. Al pijama també li ve el nom de l'anglès *pyjamas*, paraula portada del nord de l'Índia i del Pakistan i que en l'idioma hindustànic significa "pantalons bombatxos", a l'estil dels pantalons que es portaven fa temps per aquelles terres.

DECLC, IV, 887; VI, 536

Lavabo

Abans de l'aigua corrent la majoria de persones es rentava en una palangana col·locada en un aiguamans que, a més, suportava el sabó, la tovallola i la gerra d'aigua. No era gaire pràctic abocar l'aigua de la gerra amb una mà per esbandir l'altra.

Quan va arribar l'aigua corrent es van instal·lar els lavabos: només calia obrir una aixeta i ja ens podíem rentar les dues mans alhora, sense gestos complicats. Li van posar el nom de *lavabo*, ja que el nou mètode permetia fer els mateixos gestos que el capellà a missa, quan un escolà li abocava aigua als dits en una palanganeta, mentre ell recitava un psalm que deia: *Lavabo inter innocentes manus meas* ("Em rentaré les mans entre els innocents...").

DECLC, V, 103

Els leotards

Encara que en català el mot *leotards* no és normatiu (es diuen mitges-pantalón), el seu nom és molt estès entre nosaltres. El seu origen és un acròbata francès del segle passat, Jules Léotard, que es presentava en les seves actuacions amb unes mitges de tela elàstica, molt cenyides al cos, cosa que li permetia una gran llibertat de moviments. La veritat és que de tan cenyit que anava resultava una mica provocatiu... La fama del personatge i de la seva vestimenta particular justifica aquest nom donat a una peça de vestir semblant que ara porten les persones, sobretot quan fa fred.

SU, XV, 7197

Linxar

Linxar és un acte totalment refusable, horrorós. Es tracta de prendre's la justícia pel propi compte, ajusticiant una persona que és considerada culpable d'algun crim, sense que es pugui defensar. El mot ens el va donar, fa una mica més de cent anys, un jutge de l'estat de Virgínia, als Estats Units, de nom William Lynch, que considerava la llei vigent aleshores contra el banditatge massa tova i penjava de la força els acusats que detenia sense donar-los temps ni ocasió de defensar-se. La seva contundència es va fer famosa —malauradament va tenir molts imitadors— i des d'aleshores anomenem linxament a comportaments similars.

DECLC, IV, 960

El Llobregat

Els romans van anomenar-lo *Rubricatum flumen* atès el color vermellós que prenia força vegades, sobretot a la comarca del Bages, on hi ha força terres argiloses, tal com es pot veure si resseguim la zona central de l'Eix Transversal. De *Rubricatum* va passar a *Lubricatum*, després a *Lubrigatum*, a *Lubrigadus* i finalment, a *Llobregat*. Així, doncs, hauria de ser un riu amb una tonalitat vermellosa, però en l'actualitat és encara bastant gris... Molts altres cursos d'aigua de la Terra reben també aquest nom per la mateixa raó: el Colorado d'Estats Units, el mar Roig, etc.

OC, V, 92

La maionesa

Maionesa significa, en primer lloc, "salsa feta a Maó", ciutat de l'illa de Menorca. Hi ha molts productes alimentaris que fan referència a llocs geogràfics (l'ensalada russa, el pa de Viena, el suís, la lionesa, l'hamburguesa...), potser perquè volen indicar el lloc d'on ens ha arribat l'aliment. Així passa amb la maionesa. L'armada francesa de Richelieu va prendre Maó als anglesos l'any 1756. Sembla que el cuiner menorquí del duc de Crillon li va oferir aquesta salsa (de la família dels alliolis), que li va agradar, i que va ser difosa a la noblesa francesa.

DECLC, V, 374

Marrà

Aquest mot pot referir-se tant al mascle de l'ovella com a un verro, és a dir, a un porc destinat a cobrir la truja. En el darrer cas, la paraula ens arriba gràcies al contacte de molts segles amb els àrabs islàmics. De fet, la manera d'anomenar el porc en àrab (*jinzírun*) no té res a veure amb aquesta paraula. Els àrabs, molt amatents al compliment de les lleis d'Al·là, quan veien un porc feien sempre referència al fet que els era privat de menjar-ne, mitjançant una paraula que s'assembla a marrà: *máhrám* (cosa prohibida). Per això, no és estrany que els parlants catalans, en sentir-los, confonguessin la prohibició amb el nom de l'animal.

DECLC, V, 496

Moneda

L'any 296 aC, els romans van començar encunyar monedes de plata. al costat del temple de la deessa Juno, al Capitoli.

Anteriorment, els romans s'havien refugiat dins de les muralles del Capitoli durant la invasió dels celtas. Les oques sagrades del temple de Juno van començar a clacar la nit que l'exèrcit celta atacava i els romans van poder refusar l'atac. Des d'aleshores, la deessa Juno va ser anomenada carinyosament *moneta* que significa "avisadora" o "consellera". Com a homenatge

a Juno, les primeres peces de plata tenien encunyada la imatge de la deessa a l'anvers. D'aquí que els romans anomenessin aquestes peces amb el mateix carinyós nom que li havien posat a Juno temps enrere.

DECLC, V, 772

Els pantalons

El nom ens ve de Venècia, on del segle XVI al XIX es feien moltes obres a la Commedia dell'arte. Un dels personatges més característics que apareixia en escena era Pantaleó, nom molt comú a Venècia, ja que Sant Pantaleó, un màrtir cristià, n'és un dels patrons. El personatge portava unes calces ajustades a les cames i lligades a la cintura. Les obres de La Commedia van recórrer mig Europa. Alguns comerciants anglesos, a finals del segle XVII, van relacionar aquest nom *pantaloons* amb unes calces que des d'aleshores tants homes —i dones— porten avui dia. En l'actualitat, doncs, portem calces amb el nom d'un sant del segle IV.

DECLC, VI, 234

Persona

Els actors del teatre antic feien servir unes màscares amb les quals, per una banda, representaven la fesomia d'un personatge, i per una altra, aconseguien augmentar el volum de la veu. Justament per aquesta funció eren anomenades *per-sonae*, que significa que sona força. Actualment hem perdut aquest sentit acústic del mot i ens hem quedat amb el d'«ésser humà».

(DECLC, VI, 461).

Planeta

Ara ho tenim molt clar: planeta és aquell astre que gira al voltant del Sol. Però abans d'entendre l'Univers com ho fem ara, els observadors del cel, a més de veure-hi uns estels que sempre ocupaven el mateix lloc, n'hi veien també uns altres que s'hi movien de forma erràtica: el Sol, la Lluna, Mart, Mercuri, Júpiter, Venus i Saturn. El nom *planeta* prové del grec i significa bagabund, persona que va sense rumb fix. Sovint el fet que aquests astres es moguessin imprevisiblement s'interpretava com a missatge dels déus i tenia a veure amb la sort de les persones. Els set planetes missatgers van donar nom als dies de la setmana: la Lluna (dilluns), Mart (dimarts), Mercuri (dimecres), Júpiter (dijous), Venus (divendres)... El dissabte havia estat el dia de Saturn, canviat després pels jueus i mantingut encara per la llengua anglesa: Saturday. El diumenge era el dia del Sol, el principal planeta, canviat pels cristians i mantingut també pels anglesos: Sunday.

DECLC, VI, 587

Préssec, mandarina i persiana

Els països occidentals han estat sempre atents a tot allò que ha vingut d'Orient. Així, del costum oriental, pèrsic segons la tradició, d'ocultar les finestres de les mirades curioses del carrer per mitjà de gelosies i altres sistemes, ens han arribat les persianes (vingudes de Pèrsia) i dels fruits saborosos que n'arribaven tenim el nom dels préssecs (*persicum malum*). Un altre fruit el nom del qual dóna testimoni d'aquesta mirada atenta a Orient és la mandarina, atès que el seu color és molt semblant als vestits dels mandarins, alts funcionaris de la Xina Imperial.

DECLC, VI, 798

Quiosc

De fa uns segles ha anant creixent a Europa la tradició de dotar les ciutats de jardins per a ús públic, semblants als que tenien els palaus de la noblesa. I aviat es va posar de moda

construir-hi petites edificacions voltades de columnes i obertes de totes bandes, que servissin per a la recreació i d'aixopluc. Es van fer copiant els *kösks* turcs, unes gloriets típiques dels seus famosos jardins. Per això se'ls va anomenar quioscs. A l'inici als quioscs es venien flors, begudes, diaris. Actualment s'ha estès el significat a qualsevol botiga de diaris col·locada al carrer.

DECLC, VI, 966

La roba

En l'antiguitat, la roba tenia molt més valor que en l'actualitat: era escassa, difícil d'aconseguir i, per tant, un signe de distinció social. Era un bé desitjable i desitjat per bandits, pirates i assaltants de tota mena. Podia ser venuda a bon preu o regalada a la filla com a dot del matrimoni...

A l'inici *roba*, del verb llatí *robare*, significava "tot allò que s'ha robat" i era equivalent a "botí". A poc a poc el terme acabà designant únicament els vestits i les teles de les cases. Abans "m'han robat" equivalia a "m'han pres la roba". Ara ja no. Tot canvia, però el nom de roba ens continua mostrant aquest fet ben curiós.

DECLC, VII, 351

Robots

L'escriptor txec Karel Capek ha passat a la història per haver creat el terme 'robot' en el seu sentit modern. A primers dels anys 20 la seva obra 'R.U.R. (Rossum's Universal Robots)' —que acaba d'editar Minotauro— va arribar als escenaris londinencs i ajudà a popularitzar el terme per designar els treballadors artificials o homes màquina. Capek primer havia pensat en algun derivat del llatí 'labora', però un germà seu el va convèncer perquè usés el txec 'robot' (treball forçat) a l'hora de designar les seves màquines. Des de llavors coneixem els robots, llegim Asimov, estudiem robòtica i parlem de robotització.

DECLC, VII, 354

Rúbrica

El diccionari general defineix la rúbrica com a "traç o conjunt de traços que hom posa en la seva signatura, ultra els seus noms". Però aquesta no és la primera definició. Les rúbriques eren, en els documents antics, anotacions fetes de color vermell, per distingir-les del text pròpiament dit, escrit amb tinta negra. Eren el títol, la data, el lloc, la signatura, les notes del traductor, etc. *Rubor* significa vermellor, en llatí. Als antics llibres de missa, les indicacions de moviments i gestos estaven escrites de color vermell i s'anomenaven també rúbriques. Per això també, quan una persona sent vergonya, li apareix el rubor a la cara, es ruboritzza.

DECLC VII, 398 (*roig*)

Rumb

La Rosa del Vents està formada per diversos rombs, els vèrtexs dels quals assenyalen les diferents direccions (N, E, W, S, NW, SW, SE, NE, etc.) d'on pot procedir un vent o cap on pot anar un vaixell. En les embarcacions, durant l'edat moderna, la Rosa dels Vents va ser molt important, ja que amb ella se seguien les rutes marítimes. La direcció que calia seguir s'identificava amb algun dels rombs de la Rosa dels Vents i va acabar dient-se *rumb*, amb aquest petit canvi de pronunciació.

DECLC, VII, 528

Sandvitx

Sandwich és una població d'Estats Units, a l'estat de Massachusetts. Narra l'historiador Rodger que, cap a l'any 1762, John Montagu, quart comte de Sandwich, havia passat una nit d'agost jugant a les cartes. A les cinc de la matinada tenia gana i va demanar un tall de carn posat entre dues llesques de pa. Va ser el primer sandvitx.

Però el mateix historiador ens diu després que això és un invent literari. El comte de Sandwich era una persona molt ocupada en els afers públics i no es dedicava a passar les nits jugant a cartes. Sembla que li agradava menjar, de vegades, carn de vaca entre llesques de pa torrat per no perdre el temps mentre s'ocupava dels seus importants afers.

<http://www.montaguemillennium.com>

El saxòfon

Vet aquí un instrument musical que no té gaire més de cent cinquanta anys. El nom li ve del seu creador, Antoine Joseph Sax, un belga fabricant d'instruments musicals. El va construir amb la voluntat de millorar el clarinet pel que fa a la intensitat i a la força. Sembla que ho va aconseguir, ja que el compositor Hèctor Berlioz el va incloure en alguna de les seves composicions i va lloar-ne el seu invent amb aquestes paraules: "No conec cap instrument actual que es pugui comparar amb el saxòfon: és ple, bla, vibrant, d'una força enorme, i és, sobretot, susceptible d'endolcir".

DECLC VII, 724

La silueta

A la França del segle XVIII es van fer populars els dibuixos de persones, cares sobretot, fets retallant un cartró fosc amb la silueta de la persona representada i enganxant-lo sobre un fons clar. Se li va dir silueta (*silouette*, en francès) perquè es van fer famosos els retrats d' Etienne de Silhouette, interventor del rei Lluís XV, que va carregar d'impostos la població en una època d'escassetat i penúria econòmica. Des d'aleshores, una silueta és simplement el contorn d'una figura.

DECLC, VII, 922

Suèter i pullòver

Moltes paraules que fan referència a l'art d'abrigar-se ens han arribat de països on fa fred, com és natural. A més del jersei i el pijama, les paraules suèter i pullòver provéne de l'anglès i tenen un sentit força funcional. El suèter és un jersei destinat a no refredar-se en fer exercici i suar, tal com indica el seu nom en anglès *sweter* (suadora). El pullòver, pròpiament, és el jersei que no té botons ni cremalleres i es posa pel cap, cosa que el seu nom anglès ja indica: *pull* (posar-se) *over* (per dalt).

DECLC, VIII, 142

Tara

El concepte i la paraula ens vénen dels costums dels àrabs en el nostre país (*tarah* significa resta, sostracció, rebaixa en àrab). El venedor d'una partida de material a l'engròs considerava que entre les unitats de l'operació de venda podia haver-hi alguna peça o producte que no estigués en perfectes condicions. Per això feia sempre aquesta rebaixa al comprador, per tal de fidelitzar-lo.

Més tard, el significat de la paraula ha passat al mateix producte, tot indicant que té algun defecte en la seva fabricació o en la seva comercialització.

DECLC, vol. VIII, pàg. 300

Tertúlia

Al segle XVII i XVIII, a Castella, en plena polèmica entre catòlics i protestants, hi havia cenacles i penyes erudites que discutien en públic sobre temes religiosos i que citaven molt sovint les obres de Tertulià, cèlebre apòlogista i teòleg de Cartago que va escriure molts arguments a favor de la religió cristiana i contra els que eren considerats heretges. A partir d'aleshores s'anomenaren tertulianes les persones que hi assistien. Després es generalitzà el

terme al català, i es va posar el nom de *tertúlia* a tota reunió de persones erudites de qualsevol tema.

DECLC, VIII, 460

Tibidabo

Als Evangelis hi ha un passatge en què Jesús és portat dalt d'una muntanya des d'on es veuen moltes ciutats i regnes. El dimoni, per temptar-lo, li diu: "Et donaré tot això si m'adores de genolls" (en llatí: *Tibi dabo haec omnia...*) Al segle XVII un rei va visitar el cim de Collserola i va quedar esbalaït davant la panoràmica que es dominava des d'aquell punt: la ciutat de Barcelona, els pobles de la rodalia, el port i el mar... Aquella visió li va recordar l'ementat passatge evangèlic, cosa que va comentar amb els que l'acompanyaven. Això va donar peu a denominar Tibidabo aquest indret.

OC, VII, 273

El treball i la jubilació

Hi ha paraules referides a la feina que ens donen una visió negativa de tota activitat obligatòria, idea, per cert, bastant estesa en l'actualitat. La paraula treball ve de *tripalium* ("tres pals", en llatí) i era una tortura en la qual la persona quedava subjecta amb tres pals, com un cep. Del concepte de patir es va passar al d'esforçar-se i finalment al de treballar. "Jubilació" ve del verb *jubilare* ("llançar crits de gran goig", en llatí) i suposa que deixar de treballar per obligació és una autèntica festa.

DECLC, VIII, 734 i IV, 914

Xofer (xòfer)

En temps dels primers vehicles moguts amb la tècnica de la màquina de vapor (trens, primers automòbils, etc.) calia mantenir constantment la temperatura de la caldera amb llenya o carbó. Les persones encarregades d'aquesta feina eren els *chauffeurs*, és a dir, escalfadors. Aquest nom s'ha mantingut per als conductors dels cotxes actuals, tot i que ja no han de fer aquesta feina tan pesada i rutinària.

DECLC, vol. IX, 572

La xocolata, un tresor mexicà

Fins al segle XIX la xocolata era un aliment exòtic, reservat a gent rica i a alguns monjos. Al segle XVI va arribar a Espanya de mans dels colonitzadors espanyols que eren a Mèxic. Els pobles asteques consideraven que el cacau, component bàsic de la xocolata, era un aliment diví i el prenien en rituals dedicats als déus. En deien «xoco-alt» (*xoco* significava «amarg» i *alt*, «aigua» en una llengua pròpia del país). Els soldats espanyols la van descobrir i la prenien per recuperar forces; un cop aquí, els monjos n'elaboraven amb sucre perquè no fos tan amarga i se la prenien en temps de dejuni. A partir del segle XIX el seu ús es va estendre a tota la població. I que n'és de bona!

(Informació no contrastada)

Xovinisme

Nicola Chauvin era un soldat francès, de Rochefort, que després de ser ferit disset vegades a les campanyes de Napoleó, es va jubilar amb una pensió miserable. Sembla que tot i la seva situació econòmica i de salut (li faltaven tres dits) no parava de fer lloances de França i Napoleó. El fet es va recollir en cançons i en obres de teatre del temps, que el van fer famós. Des d'aleshores es diu *xovinista* tota persona que expressa una admiració de la pàtria excessiva i sense base.

La Vanguardia, Magazine, 31-05-1992. P. 64 i 65